
KRITISKE PERSPEKTIVER PÅ KRISTEN FUNDAMENTALISME

ROALD E. KRISTIANSSEN

INNLEDNING

Ordet *fundamentalisme* er språklig avledet av 'fundament', grunnlag. I kristen sammenheng vil det si at fundamentalister anser seg som forsvarere av troens grunnleggende sannheter. Problemet er imidlertid at fundamentalismen, både historisk og i sin moderne fremtredelsesform, inkluderer også andre elementer, først og fremst et bestemt syn på relasjonen mellom menneskelig kunnskap og på religiøs åpenbaring. Resultatet er blitt beskrevet som en overforenklet virkelighetsforståelse og et rigid system av trospostulater som riktignok forsterker den troendes visshet om å ha rett, men på bekostning av nyansert erkjennelse av tilværelsens mangfoldighet og forståelsen av at historiske prosesser har stor betydning for fremveksten av enhver form for menneskelig erkjennelse. Kristen fundamentalisme innebærer derfor for mange kristne en tendensiøs, overfladisk og urealistisk tolkning av så vel bibelens skrifter som en allmenn forståelse av den verden vi lever i.

HISTORISK BAKGRUNN

Begrepet 'fundamentalisme' er uløselig bundet til visse hendelser i amerikansk kirkeliv fra 1900-tallets begynnelse. I perioden 1910-15 utkom en skriftserie med tittelen *The Fundamentals* som oppsummerte det forfatterne oppfattet som kristendommens 'uoppgivelige sannheter', først og fremst Skriftens guddommelige inspirasjon og ufeilbarlighet, læren om den treenige Gud, Jesu guddommelighet, Jomfrufødselen, Jesu mirakler, Kristi stedfortredende forsoningsdød, hans legemlige oppstandelse, samt hans gjenkomst. Bokserien var forfattet av veletablerte evangelikale teologer og vant allmenn anerkjennelse som uttrykk for klassisk protestantisk kristendom. De som sluttet seg til det syn som ble utlagt i disse skriftene, fikk navnet "fundamentalister" – den gang brukt som et honnørord.

På 1920-tallet oppsto der en strid omkring naturfagsundervisningen i amerikanske skoler. Dette ledet til den kjente "ape-prosessen" i Tennessee i 1925, der striden sto om man kunne undervise i darwinismens syn på evolusjonen som forklaring på menneskehetens opprinnelse. Den konservative senator W. D. Bryan førte an i rettsaken, men det viste seg at han hadde så lite kjennskap til den vitenskap han bekjempet, at både han og hans meningsfeller ble offentlig gjort til latter. Han døde faktisk av hjerteattakk under rettsaken pga de påkjenninger saken påførte ham. Selv om fundamentalistene vant selve rettsaken, var resultatet at både de og deres sak mistet mye sympati. For offentligheten fremsto fundamentalistene som bakstreverske, intolerante, utvitende og fordomsfulle – mennesker som fornektet den moderne tids kunnskapsideal og som var fiendtlig innstilt til modernitetens allmenne krav om intellektuell redelighet og vitenskapelig integritet.

Fundamentalismen fokuserer på religionens grunnleggende påstander. Det er selvsagt et nødvendig anliggende. Ethvert meningssystem bygger på visse fundamentale aksiomer eller trossetninger som utgjør premisser for tankens forståelse av troen. Enhver oppfatning må kunne tilbakeføres til ett eller flere aksiomer som er av en slik karakter at de ikke

kan begrunnes videre. Aksiomene er selvinnlysende for det erkjennende subjekt og der er ingen gyldig begrunnelse for dem utenfor systemet selv. De kan derfor ikke begrunnes empirisk, men er selv begrunnelser for de konklusjoner som følger av dem i kraft av logikkens lover. Skal en undersøke fundamentalismen som religiøst fenomen, er det derfor disse fundamentale aksiomer man i siste instans må fokusere på. Er de aksiomer fundamentalismen bygger på holdbare, eller er de akseptert i strid med selvinnlysende sannheter? Bygger man sitt trossystem på sandgrunn eller på fast grunn?

Fundamentalisme har blitt tolket som en reaksjon på modernitetens nye idealer og på den allmenne sekulariseringsprosessen i samfunnet. Den moderne tidsånden så med skepsis på de vedtatte 'sannheter' som var sanksjonert av gammel tradisjon og vedlikeholdt gjennom religiøse institusjoners maktapparat. Helt siden opplysningstiden (1700-tallet) hadde man i stadig større grad stilt spørsmålsteget ved den type kunnskap som ikke kan empirisk bekreftes, og gjennom den fremvoksende naturvitenskap fant man nye sannheter som både var mer troverdige for den enkelte og mer nyttige for samfunnet. Verden var skapt på mer enn seks dager. Haren tygger ikke drøv. Mosebøkene kunne ikke ha vært skrevet av Moses selv. Jesajaboken var ikke én bok, men tre. Evangeliene er ikke historiske beretninger, men teologiske dokumenter.

Selv om pietismen og de religiøse vekkelsene ga rom for sannheter som mer angikk hjertet enn hodet, så skapte modernisering og ny kunnskap på nær sagt alle fronter et annet klima som sekulariseringen kunne vokse og trives i. Fundamentalismen søkte på sin måte å forsvare de gamle sannheter og ofte idealiserte man fortidens 'Old Time Religion' som troens gullalder, og hevdet at det som var godt nok for besteforeldregenerasjonen, var godt nok også for det moderne mennesket. Likevel maktet fundamentalistene ikke i lengden å demme opp for den sekulariserte og vitenskapelige livsoppfatning. I tiltagende grad søkte ulike kirkesamfunn å møte den nye tids utfordring ved å tilpasse seg nye former for erkjennelse. Historisk-kritisk bibelforskning, liberalteologi, eksistensialteologi, social gospel og politisk teologi er eksempler på ulike måter å tilpasse seg den nye tidsåndens krav om å representere en kristen tro for det 'voksne' og 'modne' mennesket. Tradisjonister så med skepsis på denne utviklingen, og de mest standhaftige og radikale skeptikerne fant ingen annen utvei enn å vende seg til fundamentalismen som en teologisk middel til å forsvare sine verdier og ideer på. Her kunne de finne et absolutt og sikkert grunnlag for sin viten og på den måten vedlikeholde sitt eget bilde av tilværelsen i avvisningen av alt nytt – en kamp som i seg selv ga en dyp og inderlig mening til tilværelsen fordi den tegnet tilværelsen i et enkelt svart/hvitt (dualistisk) skjema: det var Gud mot Satan og tro mot vantro. Denne enkle dualismen ga dermed næring til et sentralt kristent anliggende: den troende skal ikke skikke seg lik med denne verden.

MODERNE FUNDAMENTALISME

Mens den eldre fundamentalismen fokuserte på dogmene – det innholdsmessige i den kristne tro – handler moderne fundamentalisme først og fremst om det formale element: *bibelsynet*. Slik ordet blir brukt i dag, er 'fundamentalisme' i stor grad blitt synonymt med teorien om Bibelens verbalinspirasjon og ufeilbarlighet (jfr. 2.Tim 3:16). Den sentrale tanken i fundamentalismen er – som i den protestantiske ortodoksiens tid – at Den hellige ånd er de bibelske skrifternes egentlige forfatter, ikke de menneskene som skrev ordene ned på pergament. Der er med andre ord en entydig relasjon mellom det skrevne ord og ordets mening; ordet og budskapet er identiske.

Idéhistorisk er denne tanken om entydig relasjon mellom ordet og dets mening, en levning av en filosofisk retning som kalles 'den skotske *common sense-realismen*'. Denne åndsretningen fikk sterkt gjennomslag i amerikanske intellektuelle miljøer gjennom hele 1800-tallet. Dens historiske forutsetninger går tilbake til Francis Bacon og Thomas Reid, og besto i korte trekk av ideen om at menneskesinnet er konstruert slik at vi har en direkte tilgang til og kjennskap til den virkelige verden. Andre filosofiske retninger hevdet at erkjennelsen av verden alltid er formidlet av våre ideer om verden, slik at det blir et spørsmål om hvordan vi kan vite at våre ideer korresponderer med hva som faktisk er i verden (D. Hume). Den skotske realismen mente at dette var en unødig komplisering av den menneskelige erkjennelse og vendte seg imot nyere filosofiske trender som f.eks. romantikken og den fremvoksende hermeneutiske vitenskap. Fundamentalistenes basis i *common sense-realismen* representerer en viktig forklaring på hvorfor de så sterkt gikk i mot den nye historisk-kritiske bibelforskningen. Hermeneutisk vitenskap har ingen legitim plass innenfor den eldre skotske realisme-skolen fordi man forutsetter en entydig relasjon mellom det erkjennende subjekt og det objekt som erkjennes, og fundamentalismen har ikke vært interessert i å ta et erkjennelsesteoretisk oppgjør med den *vitenskapsforståelse* som ligger til grunn for dens oppfatning av virkeligheten. Fundamentalismens erkjennelsesteori tilhører det 17. og 18. århundrets vitenskapsfilosofi og er egentlig en anakronisme i forhold til dagens vitenskapsforståelse.

Den moderne fundamentalismen finner vi i dag innenfor trossamfunn som historisk er vokst frem som vekkellesbevegelser, f.eks. baptismen, metodismen og pinsevenner. Det kan for øvrig virke som om kirkesamfunn med kongregasjonalistisk struktur har hatt best grobunn for fundamentalisme – kanskje fordi man der har hatt minst påtrykk utenfra med nye impulser fra sentraliserte utdanningssystemer. Dermed har en i større grad blitt preget av lokal tradisjon og fremstått som 'seg selv nok' i teologisk forstand.

I de senere år er dessuten fundamentalismen blitt et fremtredende kjennetrekke ved de nyere karismatiske samfunnene som har vokst frem på bakgrunn av den tradisjonelle pinsevekkelsen. Disse retninger er sterkt preget av moderne amerikansk vekkelleskultur med sterk betoning av individualisme og spontanitet – noen ganger som 'underholdningskristendom'. Det karismatiske elementet er fremtredende, noe som kommer til uttrykk både gjennom inspirert ledelse og et inspirert bibelsyn. Kanskje er der en sammenheng mellom de to elementene; i hvert fall er inspirasjonstanken i begge tilfeller klart koblet til autoritetsspørsmålet. Både den karismatiske leder og det inspirerte bibelordet er noe som garanterer autenticitet og autoritet. Lederen utlegger det autentiske bibelordet – Gudsordet – og han (som regel eller alltid?) inspirerer forsamlingen slik Ånden allerede har inspirert bibelordet han forkynner. Inspirasjonstanken er her klart dynamisk tenkt, i motsetning til den mer passive forståelsen av inspirasjonstanken i "klassisk" fundamentalisme der det primært handlet om tilslutning til kirkelige dogmer. Ikke desto mindre har de to grupperingene det til felles at de begge oppfatter bibelordet som *ufeilbarlig*. Det gir derved en objektiv sikkerhet for bruken av ordet, en "garanti", som ikke skjeller mellom guddommelig og menneskelig i Bibelen. Alt er av Ånden, derfor er alt like viktig og virkelig. Det er den åndelige dimensjonen som er den viktigste; det menneskelige er bare et redskap, et instrument Ånden bruker for å meddele sin kunnskap og rettledning overfor mennesker. Den feilfrie Bibel er et typisk kjennetrekke ved fundamentalismen, og bibelsynet er derfor selve kardinalpunktet som en rett tro vil stå eller falle med.

DET INKARNERTE ORDET

Reformasjonen representerer en frigjøring av Bibelordet fra ytre autoriteter. Bibelen skulle kunne leses av enhver og tolkningen av ordet skulle ikke være regulert og bestemt av kirker og prester. Riktignok gikk denne friheten tapt en tid innenfor norsk lutherdom da konventikkelplakaten gjorde det umulig for mennesker å samles om ordet med mindre presten var til stede og garanterte den ”rette” utleggelsen – et uttrykk for enhetsstatens behov for ideologisk ensretting. Først for 150 år siden ga den statlige kirke slipp på sitt religiøse monopol slik at frie kristne samfunn kunne opprettes på de troendes egne premisser. Men for lutheranere – så vel som for andre troende – var det felles prinsippet fortsatt reformasjonens *sola scriptura*, skriften alene, forstått som motsetning til menneskelagde tanker og ordninger. Troende har til alle tider vendt seg mot Bibelen for der å finne inspirasjon og håp. Der mente man seg å finne Guds klare ord, talt inn i sin historiske kontekst, men lest, forkynt og utlagt for mennesker som lever her og nå.

Prinsippet om Skriften alene har ofte vært ledsaget av et annet prinsipp: at Skriften er sin egen fortolker. Dette er imidlertid et høyst problematisk prinsipp, ikke minst gjennom nytidens erkjennelse av at all menneskelig kunnskap er historisk og kulturelt betinget. I Metodistkirken har man derfor i sin teologi utviklet et hermeneutisk prinsipp som på engelsk kalles *The Quadrilateral*. Det innebærer at troen skal leses og fortolkes ved hjelp av de fire prinsippene: Skrift, tradisjon, erfaring og fornuft. Det innebærer for Skriftens vedkommende at de tre øvrige elementene også kommer til anvendelse når Skriften leses, tolkes og blir trodd. Der finnes ingen ”ren” (dvs. forutsetningsløs) lesing av Skriften. Den som leser, hører og forstår Skriften befinner seg allerede i en kontekst der ens forståelse er influert av andres fortolkninger før oss (tradisjon), vår egen og andres erfaringer, samt av vår anvendelse av kunnskap og fornuft. At Skriften er sin egen fortolker er i realiteten en ren abstraksjon, for fortolkningsprosessen skjer ikke i et tomrom der bibelen alene befinner seg. Om ikke annet, så er *vi* der, og når vi først er der, så er også vår historie, erfaring og fornuft der samtidig, og de innvirker på vår måte å oppfatte Skriften på og vår forståelse av den. Prinsippet om at Skriften er sin egen fortolker, er dermed et abstrakt prinsipp som heller bør forstås i historisk kontekst som en apologetisk reaksjon på en uforsvarlig måte å lese Skriften på, nemlig den lese-måte som overstyrer lesingen ved at Skriftens budskap tolkes ved hjelp av prinsipper som er Skriften selv uvedkommende. Alternativet til en slik lesning er ikke en lese-måte der Skriften fortolker seg selv uavhengig av noe eller noen utenfor den selv. I så fall ville det bety at ingen – heller intet menneske! – er til stede ved lesingen av Skriften – og hvis ingen er til stede, er vel neppe utlegningen særlig interessant for noen...?

Men i så fall – er det da meningsfylt å betegne Skriften som ’Guds klare ord’? La det være helt klart, at den grunnfilosofiske posisjon som ovenfor har vært benevnt den ’skotske *common sense*-realismen’ representerer en uholdbar posisjon fordi den overser det faktum at enhver forståelse av noe, inkludert forståelsen av Skriftens ord – Guds såkalte ’klare ord’ – er betinget av den historiske tradisjon vi står i, av vår egen erfaring, så vel som av vår bruk av fornuften. Selv om jeg ikke lenger er et medlem av Metodistkirken i Norge, vil jeg likevel vedkjenne meg min 25-årige bakgrunn i denne kirken på den måten at jeg på dette punktet er overbevist metodist i min teologiske grunnoppfatning. Den er imidlertid ikke alene begrunnet i metodistisk teologi, men av hermeneutiske prinsipper hentet fra allmenn persepsjons- og erkjennelsesteori. I den grad fundamentalister hevder prinsippet i absolutt forstand om at Skriften er sin egen fortolker, så er derfor allerede grunnlaget for denne posisjonen avvist som absurd. Den som bygger sin kristne tro og

identitet på dette prinsippet, bygger sitt hus på sandgrunn. Et slikt hus vil måtte falle når skyllregnet fra allmennkunnskapen setter inn!

Det allmenne argumentet mot fundamentalismen hentet fra filosofi og hermeneutikk kan suppleres med et *teologisk* argument: "I begynnelsen var Ordet, og Ordet ble kjød" (Joh 1:1). 'Ordet' som her identifiseres med Kristus, er ikke forskjellig fra det 'Ord' som det siktes til når en taler om 'Guds klare Ord'. Ordet fra Gud er som en klippe, den gir trygg grunn for ens føtter og er en sikker grunn for ens livsvandring. Men nettopp fordi dette Ordet også henviser til Jesus Kristus, må en ikke glemme at Kristus, ifølge kristen tro, *både* er sann Gud og sant *menneske*. Den menneskelige dimensjon er en realitet også i forbindelse med Guds ord! Det innebærer at vi ikke kan behandle Skriftens forfattere som 'skinn-mennesker', redskaper som bare formidlet det Ånden kommanderte dem til å skrive. En slik verbalinspirasjonsteori *umenneskeliggjør* de personer som skrev ordene. Det får en Jesaja, Amos, Matteus og Paulus til å ligne en 'microchip' som prosesserer det stykke 'software' som Ånden mater dem med! Mennesket er ikke et stykke 'hardware' utstyrt med en guddommelig gitt prosessor for åndelig databehandling! Guds ord har en ekte menneskelig dimensjon som ikke kan løsrives fra det skrevne ord. 'Guds klare ord' er – i likhet med Kristus selv – *både* guddommelig og menneskelig, uløselig knyttet til hverandre ved at Ordet befinner seg her i *denne* verden. Den som løsriver disse to elementer fra hverandre, begår den gamle heresi som kirken har kalt *doketisme*: den form for heresi som idealiserer det åndelige på bekostning av det menneskelige. Ved hjelp av denne vranglæren ville Markion eliminere alt som ikke passet inn i hans oppfatning av virkeligheten: troen på skaperguden, det gamle testamentet og de jødisk-kristne skriftene. På tilsvarende vis vil dagens doketer eliminere alt det som ikke passer inn i deres eget skjema: moderne kunnskap om vår verden, innsikt i menneskehetens kultur og historie, forståelsen av menneskesinnet og dets prosesser, osv. Fundamentalismen representerer en form for moderne doketisme. Den idealiserer den åndelige virkelighet og setter denne opp imot den menneskelige virkelighet som forneker en av kristentroens grunnvoll: skapelsestroen. Dersom en tror at Gud er verdens skaper, vil en slik tro ikke være avhengig av måten Gud har latt verden bli til på. En kristen er ikke avhengig av et 6-dagersskjema for å tro på skapelsen av verden, eller av at historiske opplysninger og tanker om naturlige forhold i verden er gjengitt på en måte som til enhver tid skal oppfattes som korrekt i henhold til rådende kunnskap. Den kristne tro er kun avhengig av én ting: troen på Kristus. All annen 'tro' som hevdes å være nødvendig for rettelig å kunne kalles 'kristen', er *overtro*. I denne forstand er fundamentalismen en form for moderne overtro!

Jeg bruker med vilje ordet 'moderne' når jeg henviser til fundamentalisme i kristen sammenheng, fordi fundamentalismen i høy grad er et modernitetsfenomen. Fundamentalismen er blitt til i det vanskelige møtet med det moderne samfunnets kultur og idealer. Dels representerer den en *reaksjon* på opplevelsen av å bli 'invadert' av nye former for kunnskap og erkjennelse på en måte som gjør at en står tvilrådig overfor hvordan en skal kunne skape kontinuitet med den kristendom slektene før oss har representert og trodd på. Dels representerer fundamentalismen en særskilt religiøs uttrykksform som bygger på ikke-teologiske aksiomer og påstander – og som derfor ikke nødvendigvis må betraktes som 'kristen'. Det er ikke noe særskilt 'kristent' ved fundamentalismen. Den kan knytte an til en kristen tro slik vi ser den i enkelte karismatiske og konservative kristne miljøer, men den kan like gjerne kobles til andre religiøse tradisjoner som f.eks. islam eller hinduisme der fundamentalismen ofte er sammenkoblet med nasjonalisme og anti-vestlige holdninger. Fundamentalismen bør vi derfor forstå i denne dobbelte betydning: reaksjon og posisjon. Reaksjonen er i og for seg

sjon. Reaksjonen er i og for seg forståelig i lys av den usikkerhet som er et resultat av ny kunnskap og erkjennelse. Da reformasjonen utviklet seg i den nordlige delen av Europa på 1500-tallet, skapte den en reaksjon i de katolske land i form av en konservativ mot-reformasjon. Som fenomen er den katolske mot-reformasjon å betrakte som analogt til fremveksten av fundamentalismen i Amerika tidlig på 1900-tallet – og fremveksten av den moderne fundamentalisme som reaksjon på den kulturelle og religiøse pluralisme vi ser i dagens verden.

Man kan selvsagt se på fundamentalismen som et komplett system som bæres av sin egen logiske konsistens, om enn bygget på feilaktige premisser. Oddvar Jensen ved Norsk Lærerakademi gjør det, og ligner fundamentalismen med et matematisk system som er kjennetegnet av sin logiske fullkommenhet, en fullkommenhet som i seg selv begrunner systemets troverdighet og som samtidig er dets fremste trussel. Trusselen består i at slik det bare skal en liten kommafeil til for å gjøre det mest praktfulle regnestykke galt, så skal det bare en liten brist i ufeilbarligheten til for at fundamentalismen som system rakner.

Her tror jeg at Jensen har helt rett, men jeg vil føye til en liten anmerkning til hans bemerkning om det å se på fundamentalismen i analogi med et matematisk system. Et slikt system er nemlig er nemlig *ikke* kjennetegnet av sin logiske fullkommenhet. Ifølge Gödels ufullkommenhetsteorem, et teorem som selv er hentet fra matematikken, er det nemlig klart at det gjelder for *ethvert system*, inkludert matematiske systemer, at *de logiske forutsetningene for et system aldri kan inkluderes i systemet selv*. Ethvert system bygger på postulater (aksiomer) som ikke kan bevises av systemet selv; de er så å si gjenstand for *tro*. Det har derfor vært sagt at dersom tro på noe som ikke kan bevises er kjennetegn for religion, så er matematikken det eneste system som selv kan *bevise* at det er en religion... Poenget er: fundamentalismens aksiomer er ikke noe som følger av systemet selv (troen, skriftsynet), men et "tillegg" som er tilført utenfra og kan best karakteriseres som av *filosofiske* karakter. Ettersom denne filosofi ikke lar seg opprettholde, så faller dermed samtidig systemet selv. Man trenger ikke engang 'interne kommafeil'!

Som posisjon å betrakte er fundamentalismen et forsøk på å etablere et selvstendig sett av erkjennelsesformer og en egen religiøst begrunnet kunnskapsbase på bakgrunn av bestemt type (utdatert) grunnfilosofi der en ser bort fra *konteksten* for hvordan enhver form for menneskelig erkjennelse blir til. Som *fenomen* kan derfor fundamentalismen sies å være et interessant fenomen, men som religiøs *livsform* er den egentlig ganske uinteressant – mest av alt fordi fundamentalismen låser menneskesinnet fast i et autoritært system basert på foreldede forståelseskategorier og kunnskapsformer.